

УДК 32.001

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Микола Буник

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-40*

Трактування поняття громадянського суспільства ніколи не було однозначним. Протягом тривалої історії становлення воно набувало різноманітного змісту і форм залежно від мети його використання. Останні тридцять років не стали винятком, а отже, загальної теорії громадянського суспільства не має й досі.

В умовах трансформаційних змін одним з найпоширеніших варіантів використання цього поняття є розгляд громадянського суспільства як певного ідеалу, як мети соціальних перетворень, до якої треба прагнути. Громадянське суспільство набуває вигляду суспільного ладу, певної цілісної системи зі своїми структурними і ціннісними характеристиками.

У такому варіанті громадянське суспільство часто визначають через його співвідношення з іншими системами. Прикладом тут є модель Гоббса, у якій громадянське суспільство протиставлене природному станові. Пізніше в Маркса воно протиставлене як своєму попереднику – феодальному суспільству, так і “вищій стадії розвитку” – соціалістичному (у цьому варіанті воно нам більше відоме як буржуазне). Як протилежність до комуністичного чи будь-якого іншого тоталітарного суспільства його розглядають сьогодні. Таке протиставлення, як бачимо, може мати якісний, часовий чи просторовий (геополітичний) характер.

Крім того, зміст поняття громадянського суспільства інколи збігається чи поєднується зі змістом інших понять, може бути допоміжною характеристикою, або навпаки доповнений іншими поняттями. Зокрема Шілс зазначає: “Громадянське суспільство... це ліберально-демократичне суспільство, в якому дотримання індивідуальних інтересів хоча й заохочують, однак обмежують громадянською свідомістю” [1, с.24]. Абендрот розрізняє антагоністичне і неантагоністичне суспільство, які практично збігаються з громадянським і соціалістичним. Шеферс використовує для позначення сьогоденного німецького суспільства поняття: динамічне суспільство, індустріальне суспільство, комплексне суспільство, громадянське суспільство, відкрите суспільство, плюралістичне суспільство та ін. [2, с.5]. Таке поєднання передбачає певну взаємозалежність

і взаємопов'язаність цих понять, однак сказати, що існування одного з них з необхідністю передбачає існування іншого, не можна.

Іноді, говорячи про громадянське суспільство, обмежуються достатньо загальними характеристиками. Наприклад, Шеферс визначає громадянське суспільство як правове і ринкове, Шілс – як цивілізоване і суспільство з колективною самосвідомістю. Часто трапляються такі характеристики, як демократичне, модерне, ліберальне, самоорганізоване, раціональне.

Багато уваги у разі опису громадянського суспільства приділяють громадянинові, як головному елементові цієї системи. Вільний і незалежний громадянин є носієм суверенності такого суспільства. Громадянське суспільство розглядають як суспільство рівних громадян, які раціонально мислять, раціонально визначають мету і на підставі цієї раціональності будують стосунки між собою. Громадянин протрактований як свобідний індивід, який не зв'язаний соціальними чи релігійними обмеженнями, сам вибирає собі цілі і за домовленістю з іншими громадянами запроваджує той чи інший суспільний порядок.

Передбачено також, що всі громадяни є рівними у культурі, як вони в принципі рівні за своїм статусом. Це, як вважає Гельнер, є умовою мобільності і взаємозамінності, умовою постійної масової анонімної комунікації. “Адресат такої комунікації, якщо не людина як така, то принаймні, людина – стандартний представник кодифікованої культури”[3, с.91].

Людина повинна бути універсальною за здібностями для швидкої перекваліфікації, взаємозамінності. Крім того член громадянського суспільства повинен ставитись до своїх дій гранично особисто, максимально відповідально і тверезо, повинен уміти мислити в картезіанському дусі, ясно і строго.

Для характеристики людини в такому суспільстві Гельнер вводить поняття модульності. Це щось таке, що можна з одного місця забрати, поставити в інше, і воно буде так само ефективно працювати. “Тільки модульна людина є одночасно індивідуалістом та егалітаристом і водночас відрізняється здатністю об'єднуватися зі своїми співгромадянами...і вирішувати завдання в діапазоні, неймовірному за шириною [3, с.89].

Домінуючим способом життя для членів громадянського суспільства є, як вважає Шеферс, культивування домашньої та сімейної сфери, на успіх орієнтована професійна діяльність; сильне наголошення етичного з дотриманням обов'язків способу життя, пов'язаного з дисципліною та раціоналізацією; прагнення до освіти як основи особистого і суспільного розвитку.

“Піклуючись про добродійність, людина дбає про свій інтерес незацікавлено, відособлено. Вона примножує багатство, проте не одержима накопиченням, і тому реінвестує прибуток, закладаючи основи безперервного

економічного розвитку, хоча могла б використати багатство для досягнення влади, суспільного положення, задоволення чи спасіння душі” [3, с.90].

Особливістю громадянського суспільства для Шілса є те, що його окремі компоненти об'єднані між собою колективною свідомістю спільної участі в суспільстві. Члени громадянського суспільства повинні бути свідомими свого членства загалом, а також в окремих конституюючих спільнотах, таких як сім'я та етнічні групи.

Спільна колективна свідомість не означає одностайності. Громадянське суспільство передбачає економіку, зорієнтовану переважно на ринок. Воно поважає права й обов'язки індивідумів різних спільнот і колективів, які мають широку автономію. Громадянське суспільство є плюралістичним, однак автономність його окремих членів, груп і спільнот характеризується визнанням зобов'язань, які беруть на себе індивіди і групи щодо суспільства як цілого та його центральних органів, а також законів. Визначення зобов'язань окремих членів перед спільнотою громадян свідчить про цивілізованість суспільства. “Якщо цей “цивільний” елемент у суспільстві сильно виражений, то можна говорити про громадянське суспільство” [1, с.15]. Громадянське суспільство – це цивілізоване суспільство. Цивілізованість, як норма поведінки громадян, може діяти лише в громадянському суспільстві і, якщо вона виявляється як виняток в інших суспільствах, то лише у вузьких межах. Ліберально-демократичні інституції, які є ознакою плюралізму, посилюють тенденції до суспільної дезінтеграції. Колективна свідомість породжує протилежні тенденції. Отже, ліберальна демократія пов'язана з громадянським суспільством і, як така, може існувати тільки у тісному взаємозв'язку з ним.

Традиція цивільної колективної свідомості не може зберігатися без центральних цивільних інституцій та їхньої активної діяльності, а ці інституції відповідно теж не можуть функціонувати без традиції колективної свідомості.

“До центральних інституцій громадянського суспільства належать його законодавча влада (парламент як представницький орган), судова влада і виконавча, яка розпоряджається порівняно безпартійним бюрократичним апаратом, крім того, органи громадського волевиявлення та інформування, його церкви і профспілки, його система освіти від початкової школи до університетів включно, його наукові інституції та товариства, приватні об'єднання, великі підприємства і великі традиції” [1, с.16].

Найважливішими ознаками громадянського суспільства є свобода комунікації, релігійна толерантність, правова рівність, партійний плюралізм, загальне виборче право, свобода преси.

Громадянське суспільство – це спільнота, з якої ніхто, хто живе в її територіальних межах, не може бути вилученим. Усі громадяни інтегровані в одну систему і не творять паралельних структур. Територіальні межі

громадянського суспільства визначені домаганнями і впливом центру щодо території та її населення.

Як бачимо, різні автори, аналізуючи про громадянське суспільство, наголошують на різних його характеристиках. Їхнє викладення не має часто достатнього системного характеру і не створює цілісного уявлення щодо його функціональних особливостей.

Більш систематизовану модель такого суспільства знаходимо в Н.Черниш. За її моделлю громадянське суспільство повинно бути таким, у якому, по-перше, наявна добре розвинена соціальна структура (тобто сукупність різноманітних соціальних груп, верств, прошарків населення), по-друге, витворена відповідна система представництва інтересів різних груп населення (тобто політичні партії, рухи, громадські організації), по-третє, сформовані та ефективно діють органи влади різного рангу, утворюючи державу, у якій щораз більшого поширення набуває місцеве самоврядування.

Добре розвинена соціальна структура передбачає формування різноманітних соціальних груп, члени яких об'єднані спільними інтересами, свідомі цих інтересів, здатні висувати та формувати їх. Різні політичні та громадські організації утворюють систему, яку потрібно будувати, відштовхуючись від строкатої соціальної структури. Її головний принцип – представлення та обстоювання інтересів певних соціальних груп, доведення цих інтересів у вигляді вимог, пропозицій, програм тощо до відомих державних органів, органів влади і місцевого самоврядування. Останні метою своєї законотворчої та виконавчої діяльності мають врахування та задоволення інтересів різноманітних груп населення, їхнє оптимальне збалансування та узгодження, досягнення стабільного стану суспільства, запобігання соціальних конфліктів у разі, коли інтереси різних соціальних груп не збігаються або зіштовхуються.

Громадянське суспільство ґрунтується на пріоритеті людини-громадянина, для і заради блага якої існує вся ця розгалужена система представництва інтересів та управління справами суспільства. Держава у цьому випадку повинна бути гарантом прав людини, політичних свобод, створювати умови, які сприятимуть розкриттю й реалізації потенцій громадян, всебічному вияву їхніх ініціатив, творчих можливостей і здібностей.

Водночас у громадянському суспільстві повинен діяти зворотний зв'язок і взаємодія всіх його елементів. Державні органи реагують на запити і потреби соціальних груп, видають законодавчі акти та стежать за їхнім виконанням в інтересах своїх громадян, за порядком у суспільстві, запобігають виникненню та вибухові соціальних конфліктів, а якщо ці конфлікти починають виявлятися у суспільному житті – держава повинна знайти оптимальні шляхи для їхнього вирішення у мирний цивілізований спосіб. Громадянське суспільство – це суспільство діалогу і співпраці, а не монологу чи солю, і тим більше не диктату однієї зі сторін [4, с.16].

Проаналізуємо наведені вище характеристики. Тракткування громадянського суспільства як певного суспільного ладу бере свій початок ще від Арістотеля. Громадянське суспільство, за цією моделлю, визначене як суспільство вільних і рівних громадян, які підлягають формі політичного панування, яку самі визначають. Новочасний внесок в цю концепцію полягає в перенесенні поняття громадянина, на відміну від аристотелівського, на всіх без винятку людей, які входять до цього суспільства.

Така модель виступає найчастіше як ідеал правовим чином організованої спільноти. Саме в цій якості вона може вважатися адекватною і використовуватися як ціль соціальних перетворень та для характеристики деяких суспільств, які тою чи іншою мірою наближаються до наведених ідеалів.

Однак з точки зору системного аналізу слід зробити декілька зауважень, щоб застерегти від абсолютизації чи недоцільного використання цієї моделі.

Перше зауваження стосується рівних і вільних громадян як членів громадянського суспільства. Людина не може бути абсолютно вільною. Від самого народження вона є включеною в існуючі суспільні структури, росте в певному соціальному і культурному середовищі. Всі ці чинники так чи інакше впливають на її соціальний спосіб життя, вибір і місце в суспільстві. Таким чином, постулювання вільного індивіда, котрий не зв'язаний соціальними чи релігійними обмеженнями і сам вибирає собі мету в житті – це постулювання утопічного елемента системи, що передбачає, що і вся система відповідно буде утопічною.

Те ж саме стосується і рівності. Звичайно, люди, як певні суспільні одиниці, є рівними між собою, відповідно, рівними вони є і в правах, що належать їм як членам суспільства. Ми бачимо в цьому випадку застосування принципу відповідності, тобто враховано один параметр, а саме: визнання людей як самостійних одиниць. Така рівність означає тільки визнання людей людьми.

Однак структуризація суспільства можлива лише на засадах принципу доповнюваності, що передбачає існування соціальних ролей і позицій. Принцип доповнюваності суперечить фактично принципу рівноправності, бо ніколи члени одного співтовариства не мають рівних прав у разі прийняття рішень (за винятком демократичних процедур). Використання останніх, як відомо, має достатньо обмежену сферу використання, а отже, принцип рівноправності є недостатнім для характеристики суспільних взаємовідносин.

Універсальність людини і водночас стандартизація її поведінки, що стоять у такій моделі на першому плані – складова частина багатьох утопій. Це дуже близько до комуністичної ідеї з її “всебічнорозвиненою особистістю”.

Висока мобільність людини, що також характеризує громадянське суспільство, повинна вилучити існування певних замкнених структур. Це

суперечить принципам системної організації, оскільки кожна система вже за визначенням має певний ступінь замкненості. І якщо структури не стають частково замкненими, то відкидається і принцип ієрархічності, оскільки не створюється основа для розвитку складнішої системи. Очевидно, коли говорять про відкритість структур, то мають на увазі насамперед сферу комунікації. Така відкритість повинна усувати підстави для альтернативних ідентифікацій і протиставлення суспільству. Не потрібно, однак, переносити цю властивість на всі сфери суспільства.

Плюралізм, яким характеризується громадянське суспільство, також потребує свого уточнення. Широкий плюралізм можливий лише на рівні атомізованих елементів, на нижчих ланках ієрархії, і в міру реалізації системи ця плюралістичність зменшується. На рівні прийняття “загальносистемних” рішень плюралізму практично нема.

“Єдина культура” громадянського суспільства – це ще один утопічний елемент. Єдина культура, у вузькому значенні цього поняття, принципово неможлива внаслідок хоча б різного рівня освіченості людей. Очевидно, коли говорять про єдину культуру, то мають на увазі певні цінності, які визнані в межах одного суспільства і визначають поведінку членів цього суспільства. У разі побудови громадянського суспільства з його індивідуалізмом і модульністю, передбачено, що єдина культура слугує основою для консолідації такого суспільства. Звичайно, єдина культура, яку можна розглядати тут як певне середовище, може слугувати ґрунтом для колективної ідентифікації, однак є недостатньою для колективної взаємодії. Об’єднання індивідів за культурною чи навіть національною ознакою часто можливе тільки теоретично, оскільки на практиці їхній функціональний зв’язок ідентифікувати важко внаслідок великої соціальної дистанції між різними індивідами.

Вільний індивід і добре розвинена соціальна структура – це дві характеристики, взаємозв’язок яких не однозначний. Уже в 70-х роках Горкгаймер характеризував сучасне західне суспільство як автоматизоване суспільство, у якому індивід стає частиною автоматизованого механізму. З погляду системної теорії зрозуміло, що чим більше структуроване суспільство, тим більша взаємозалежність між людьми в такому суспільстві, тим більше детермінована поведінка людей. Чим стабільніше суспільство, тим консервативніші структури, тим менший вплив окремої людини на суспільство в цілому.

Ринкова економіка – це принципово конфліктне середовище з відповідною логікою поведінки. Логіка компромісу, діалогу, узгодження інтересів, яку приписують громадянському суспільству, суперечить логіці ринку.

Загалом, як ми бачимо, моделі громадянського суспільства такого типу, попри їхню відмінність між собою, мають достатньо утопічний вигляд. Їх можна застосовувати як певний набір цінностей, як певну основу для

суспільних взаємовідносин, проте вони недостатні для характеристики складних суспільних відносин.

Важливо сприймати ці моделі саме такими, якими вони є, тобто як ідеальні моделі, і не намагатися буквально втілювати їх у життя. Критику, яка тут є, наведена саме з цією метою. Надмірна відірваність певного суспільного ідеалу від життя робить його неприйнятним для громадян. Ми можемо спостерігати це значною мірою в нас, коли поняття громадянського суспільства використовують при кожній нагоді, а мотиваційна сила цього вживання наближається до нуля.

1. *Edward Shils: Was ist eine civil society in Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräché* 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen.Hrsg. von Krysztof Michalski.–Stuttgart:Klett–Cotta,1991.–276 s.
2. *Schäfers Bernhard: Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland: ein Studienbuch zur Sozialstruktur und Sozialgeschichte der Bundesrepublik.–* Stuttgart: Enke, 1990. – 314 s.
3. *Гельнер Э.Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники// Знание–сила.–1996.–№8.– С.84–96.*
4. *Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні// Українські варіанти.–1998.–№1.–С.16–19.*

CIVIL SOCIETY AS THE MODEL OF SOCIAL REGIME

Mykola Bunyk

Ivan Franko National University of Lviv

vul. Universytetska ,1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-40

The concept has come to mean different things to different people in the contemporary "revival" of the idea of civil society. Different thinkers have different visions of this concept. Civil society embodies for many the contrary to the communism, an ideal of the social order. Some aspects of this model of civil society are utopian.

Key words: civil society; reality; utopian social order

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2000

Прийнята до друку 14.11.2000